

Expresivistické pojetí tolerance¹

Tomáš Sobek

Ústav státu a práva AV ČR, v. v. i., Praha
sobek@ilaw.cas.cz

Abstract:

The Expressivist Concept of Tolerance

In this text, the author concentrates on an analysis of the concept of tolerance, which plays an important role in moral and political thought. The semantic framework that he uses in his analysis is moral expressivism. This is one of the influential and intensively discussed theories of contemporary metaethics. The author starts from the assumption that if we are to take tolerance seriously, we must consistently distinguish it from other moral attitudes (approval, indifference, excuse). Only a precise understanding of the concept of tolerance will make it possible for us to better identify tolerance or, as the case may be, appreciate it. Tolerance is understood here as a practical attitude, specifically as a second-order attitude. To tolerate *X* means to suppress your negative attitude towards *X*. This approach has surprising consequences. It reveals, in fact, that conservative moral thinking gives us a wider space for the application of tolerance than liberal moral thinking. At the same time, it problematizes the classical tenet of political philosophy that tolerance is a quintessentially liberal virtue.

Keywords: tolerance, metaethics, expressivism, Moore's paradox, moral compromise

DOI: <https://doi.org/10.46854/fc.2022.3r.445>

---

1. Úvod

V následujícím textu se zaměřím na pojem tolerance, který hraje hlavní roli v tradici liberálního myšlení. Přesto se však v odborné literatuře obvykle používá spíše volně, což v sobě obsahuje potenciál způsobovat nedorozumění. Své úvahy provedu v sémantickém rámci expresivismu. Tato teorie je pro můj účel velmi vhodná, protože analyzuje významy morálních vět v pojmech praktických postojů. Toleranci lze chápat jako praktický postoj, ale také jako ctnost. Porozumět toleranci znamená porozumět funkci, kterou plní v morálním myšlení a v morální praxi. Lidé potřebují hledat správnou rovnováhu

---

¹ Děkuji Jiřímu Barošovi, Radimu Bělohradovi, Pavlu Dufkovi, Martinu Haplovi, Janě Kokešové, Michalu Šejvlvi a také dvěma anonymním recenzentům *Filosofického časopisu* za cenné připomínky a rady, jež vedly ke zlepšení původní verze textu. Příspěvek vznikl s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace Ústavu státu a práva AV ČR, v. v. i., RVO: 68378122.

mezi striktním a benevolentním přístupem k jednání, které odmítají jako špatné. Když někdo hodnotí X jako nežádoucí, má na výběr, jestli X bude, nebo nebude tolerovat. Tolerance je založená na schopnosti jednotlivce uvažovat a jednat se sebekontrolou a zdrženlivostí.

Domnívám se, že tolerance je postoj druhého řádu. Tolerovat X znamená potlačovat svůj negativní postoj k X . Někteří autoři, kteří píší o expresivismu, předpokládají, že tolerance X je inkonzistentní s odmítnutím X . Jestliže mají pravdu, pak věty typu „ X je špatné, ale toleruji X “ mohou být vyloženy jako instance tzv. Moorova paradoxu. Jenomže tyto věty jsou perfektně koherentní. Expresivistický přístup, který zde obhajuji, má překvapivě a možná též neintuitivní důsledky. Naštěstí lze tyto důsledky uspokojivě vysvětlit. Máme ve zvyku říkat, že tolerance je liberální ctnost. Důsledná analýza pojmu tolerance ale ukazuje, že typicky liberální myšlení poskytuje toleranci spíše jen malý prostor.

Ve druhé části této studie se zaměřím na Woodsovu námitku proti expresivismu, která využívá Moorova paradoxu. Mým záměrem není obhajovat expresivismus proti této námitce. Nakonec chci jen odlišit věty typu „ X je špatné, ale toleruji X “ od vět typu „ X je špatné, ale neodmítám X “. Tolerance X je konzistentní s odmítnutím X , a proto je důležité tyto věty odlišovat. Ve třetí části článku obrátím svoji pozornost k pojmu morálního kompromisu, protože kompromis je podobný toleranci. V obou případech se osoba dobrovolně smiřuje s něčím, co hodnotí negativně. Ve čtvrté části si všimneme, že morální názor lze stupňovat ve dvou dimenzích (v míře jistoty a v morální závažnosti). Teprve v páté části přistoupím k definici tolerance jako postoje druhého řádu. V této souvislosti proberu, že také postoj tolerance lze stupňovat. Čím silnější je můj negativní postoj k X , tím více tolerance potřebuji, abych svůj negativní postoj potlačil. V šesté části pak ukáži, že toto pojetí vede alespoň ke dvěma paradoxům. Nicméně doložím, že oba paradoxy jsou neškodné, jestliže a) odmítneme předpoklad, že každá tolerance je ctnost; b) nebudeme postoj tolerance zaměňovat s jinými postoji.

2. Expresivismus a Moorův paradox

Expresivismus je metaetická teorie, která vychází z teze, že primární sémantickou funkcí morálních promluv není reprezentace morálních faktů, ale vyjádření mentálních stavů. Takže např. mluvcí tvrzením „potraty jsou morálně špatné“ nepopisuje stav věcí, tedy fakt, že potraty jsou morálně špatné, ale projevuje svůj negativní postoj k potratům.² Mluvcí vyjadřuje své morál-

2 V kontextu morálního hodnocení obvykle chápeme termín „potrat“ jako umělé ukončení těhotenství. Samovolný potrat, pokud je nezaviněný, lze hodnotit jako něco špatného, resp. nežádoucího, ale nikoli jako něco morálně špatného.

ní odmítnutí potratů. Expresivisté se tradičně domnívají, že mentální stavy, které vyjadřujeme prostřednictvím užití morálních vět, mají odlišnou povahu než mentální stavy, které vyjadřujeme pomocí běžných deskriptivních vět. Mluví tvzením „prší“ vyjadřuje svůj názor, že prší. Funkcí deskriptivních názorů jakožto kognitivních stavů je reprezentovat fakty vnějšího světa. Když jsou pravdivé, reprezentují svět takový, jaký opravdu je. Naproti tomu negativní postoj k potratům je praktický (konativní, afektivní, non-kognitivní, motivační) postoj, který je podobný touze.³ Jestliže někdo odmítá potraty, pak ho jeho morální postoj motivuje, aby se nepodrobil potratu (těhotná žena), nevykonával potraty (lékař), nikoho nenabádal k potratu, aby kritizoval potraty, angažoval se v politickém boji proti potratům a podobně. Nicméně někteří současní expresivisté (tzv. kvazi-realisté) připouštějí, že morální soudy jsou způsobilé být pravdivými, pokud pojem pravdy chápeme minimalisticky.⁴ Ostatně, věta „je pravda, že potraty jsou nemorální“ je gramaticky a nejspíš také sémanticky korektní.

Velmi důležité je, že vyjádřit svůj mentální stav je něco jiného než podat zprávu o svém mentálním stavu. Když někdo tvrdí, že prší, nemluví o sobě, ale o venkovním počasí. Mluví použitím věty „prší“ vyjádří stejný mentální stav, jaký by oznámil použitím věty „já si myslím, že prší“. A když někdo tvrdí, že potraty jsou morálně špatné, nemluví o svém postoji k potratům. Neoznámuje, že odmítá potraty, ale vyjadřuje své odmítnutí potratů. Analogicky: použitím věty „potraty jsou špatné“ lze vyjádřit stejný mentální stav, jaký lze oznámit použitím věty „já odmítám potraty“. Tím se dostáváme k tzv. *tezi parity*, což je hlavní teze expresivismu: Uprímná morální tvrzení vyjadřují praktické postoje přesně stejným způsobem, jakým upřímná deskriptivní tvrzení vyjadřují kognitivní stavy.⁵

Expresivismus v tomto textu neuvažujeme jako normativní teorii vypočítající o tom, jak by lidé měli používat morální jazyk. Spíše jako vysvětlující teorii toho, jak lidé morální jazyk používají. Expresivisté tvrdí, že mluvčí

3 Když v tomto textu mluvím o morálním expresivismu, myslím tím pouze tzv. rýzí expresivismus, podle kterého morální promluvou vyjadřujeme non-kognitivní postoje. Vynechám tzv. hybridní (či ekumenický) expresivismus, podle kterého morální promluvou vyjadřujeme hybridní stavy, které mají kognitivní i non-kognitivní složku. Viz např. Ridge, M., *Impassioned Belief*. Oxford, Oxford University Press 2014, kap. 4.

4 Jestliže expresivisté, pod vlivem minimalismu, připouštějí, že morální soudy jsou způsobilé být pravdivými, pak je velmi těžké odlišit expresivismus od jeho kognitivistických konkurentů (morálního realismu či teorie omylu). James Dreier označil tento problém jako „creeping minimalism“. Viz Dreier, J., *Meta-Ethics and the Problem of Creeping Minimalism*. *Philosophical Perspectives*, 18, 2004, No. 1, s. 23–44. Srov. např. Simpson, M., *Creeping Minimalism and Subject Matter*. *Canadian Journal of Philosophy*, 50, 2020, No. 6, s. 1–17.

5 „Vztah mezi ‚krádež je špatná‘ a odmítnutím krádeže je přesně stejný jako vztah mezi ‚tráva je zelená‘ a názorem, že tráva je zelená.“ Viz Schroeder, M., *Does Expressivism Have Subjectivist consequences?* *Philosophical Perspectives*, 28, 2014, No. 1, s. 280.

nepoužívají morální věty primárně k popisu světa, ale k vyjadřování svých praktických postojů. Lidé spolu komunikují své praktické postoje, což jim umožňuje vzájemnou koordinaci a sdílení životních plánů.⁶ Jestliže mají expresivisté pravdu, pak by kompetentní uživatelé jazyka měli být vnímaví ke skutečnosti, že morální promluvy slouží k vyjadřování praktických postojů.⁷

Jack Woods ale formuloval velmi zajímavý argument, jímž se pokouší teze expresivismu zpochybnit. Vychází při tom z tzv. Moorova paradoxu, na jehož základě se pokouší dokázat, že tvrzení „prší, ale já si nemyslím, že prší“ je logicky konzistentní. Je totiž logicky možné, že prší, a přitom si mluvčí myslí, že neprší. Nicméně, toto tvrzení je jiným způsobem inkohorentní. Mluvčí tvrzením „prší“ vyjadřuje názor, že prší. Tímto tvrzením sice neoznamuje, že si myslí, že prší, nicméně vystupuje jako někdo, kdo si myslí, že prší. A proto je absurdní, když někdo tvrdí „prší, ale já si nemyslím, že prší“.⁸ Adresáti promluvy jsou pak zmatení a nevědí, co se vlastně tvrdí. Takové inkoherenci budu říkat M-inkoherence.

Podle expresivismu tvrzení „potraty jsou morálně špatné“ slouží k vyjádření morálního odmítnutí potratů. Jestliže platí expresivistická teze parity, pak upřímné tvrzení „potraty jsou morálně špatné“ vyjadřuje odmítnutí potratů přesně stejným způsobem, jakým upřímné tvrzení „prší“ vyjadřuje názor, že prší. Takže je legitimní očekávat, že tvrzení „potraty jsou morálně špatné, ale já neodmítám potraty“ bude působit stejně inkohorentně jako tvrzení „prší, ale nemyslím si, že prší“. Woods však upozorňuje, že toto očekávání není naplněno. Zvažme tyto promluvy:

- (1) Prší, ale já si nemyslím, že prší.
- (2) Potraty jsou morálně špatné, ale já si nemyslím, že potraty jsou morálně špatné.
- (3) Potraty jsou morálně špatné, ale já neodmítám potraty.
- (4) Potraty jsou morálně špatné, ale já akceptuji potraty.

6 Blackburn, S., *Ruling Passions: A Theory of Practical Reasoning*. Oxford, Clarendon Press 1998, s. 68–69; Gibbard, A., *Wise Choices, Apt Feelings. A Theory of Normative Judgment*. Oxford, Clarendon Press 1990, s. 72.

7 Sarah Z. Raskoffová se domnívá, že tento předpoklad není samozřejmý. Viz Raskoff, Z. S., Getting Expressivism Out of the Woods. *Ergo*, 5, 2018, No. 36, s. 947–969.

8 Woods zastává tzv. závazkové pojetí Moorova paradoxu. Mluvčí se tvrzením „prší“ implicitně zavazuje k názoru, že prší. Tvrzením „prší, ale já si nemyslím, že prší“ ale vzápětí explicitně popírá, že tento závazek splňuje, čímž uvádí své posluchače do zmatku. Viz Woods, J. A., Commitment-Theoretic Account of Moore's Paradox. In: Turner, K. P. – Horn, L. (eds.), *Pragmatics, Truth and Underspecification*. Leiden – Boston, Brill 2018, s. 326–327.

Woods říká, že (2) je stejně absurdní jako (1). Ostatní tvrzení ale vnímá odlišně. Mluvčí, který tvrdí (3)–(4), možná není vzorem morálně zásadového člověka, ale neříká zjevnou absurditu.⁹ Tyto promluvy sice obsahují určité napětí, ale nejsou absurdní stejným způsobem jako (1)–(2). Zdá se, že mluvčí může použitím věty „potraty jsou morálně špatné“ vyjádřit názor, že potraty jsou morálně špatné, aniž by stejným způsobem vyjádřil praktický postoj odmítající potraty. Woods proto dospívá k závěru, že teze parity je nepravdivá a potažmo expresivismus je také nepravdivý.

Proti Woodsově argumentaci se staví Teemu Toppinen, který poukazuje na skutečnost, že adjektivum „morálně špatný“ je dvojznačné. Toto adjektivum lze, v závislosti na kontextu, použít k vyjádření buď normativního, nebo deskriptivního soudu.¹⁰ To znamená, že větu „potraty jsou morálně špatné“ lze použít také deskriptivně. Např. když mluvčí sděluje, že potraty jsou nepřípustné vzhledem ke konvenční morálce daného společenství.¹¹ V takovém případě mluvčí nevyjadřuje své odmítnutí potratů ani nepopisuje sebe sama jako odmítače potratů. Jestliže první části promluv (3)–(4) chápeme jako deskripci společenské konvence, pak jsou perfektně koherentní.¹² Mluvčí dává najevo, že jeho postoj k potratům je v rozporu s konvenční morálkou. Na rozdíl od Woodse si ale Toppinen myslí, že když promluvy (3)–(4) chápeme normativně, pak jsou stejně M-inkohorentní jako promluvy (1)–(2). Mluvčí větou „potraty jsou morálně špatné“ vyjadřuje své odmítnutí potratů, což ale vzápětí explicitně popírá. Nebo alternativně: Mluvčí schvaluje morální princip, který ho zavazuje k odmítnutí potratů, což ale vzápětí explicitně popírá.¹³

Promluvy (3)–(4) jsou koherentní, když jejich první části chápeme jako deskripci společenské konvence. Nicméně mohou být koherentní i tehdy, když je chápeme normativně. Vezměme tento příklad: Alena schvaluje morální důvody zdůvodňující odmítnutí potratů. Zároveň se ale domnívá, že zásadově odmítavý přístup k potratům nesnesitelně polarizuje společnost. Ze zkušenosti ví, že veřejná kritika potratů nepřináší žádné pozitivní výsledky, ale jenom provokuje nenávistné vášně. A proto dává přednost pragmatickým důvodům odůvodňujícím akceptaci potratů před morálními důvody, jež ve-

9 Woods, J., *Expressivism and Moore's Paradox*. *Philosophers Imprint*, 14, 2014, No. 5, s. 5.

10 Toppinen, T., *Expressivism and Moore's Paradox: A Reply to Woods*. *Journal of Ethics & Social Philosophy*, 8, 2014, No. 1, s. 1–6.

11 Srov. Hare, R. M., *The Language of Morals*. Oxford, Clarendon Press 1952, s. 124; s. 167.

12 Promluva (2) je také koherentní, když její první část chápeme deskriptivně, ale druhou část normativně.

13 Woods, J. A., *Expressivism Worth the Name: A Reply to Teemu Toppinen*. *Journal of Ethics & Social Philosophy*, 9, 2015, No. 1, s. 1–6; Toppinen, T., *Relational Expressivism and Moore's Paradox*. *Journal of Ethics & Social Philosophy*, 9, 2015, No. 2, s. 1–7.

dou k jejich odmítnutí.¹⁴ Alena tedy z morálního hlediska odmítá potraty, ale po celkové úvaze, která zahrnuje i pragmatické hledisko, potraty nakonec akceptuje.

Při takovém výkladovém postupu nejsou promluvy (3)–(4) M-inkohorentní. A můžeme si vymyslet mnoho dalších obdobných koherentních výkladů. Např. soudkyně zastává názor, že potraty jsou morálně špatné, což ve svém osobním životě bere velmi vážně. Při svém soudním rozhodování ale respektuje, že podle platného práva jsou potraty povolené. Soudkyně proto vyloučila morální hledisko ze své juristické úvahy jako právně irelevantní¹⁵ a nyní může koherentně říci: „Z morálního hlediska jsou potraty špatné, ale z právního hlediska potraty akceptuji.“

Podobně lze interpretovat i epistemické promluvy. Uvažme následující tvrzení:

(5) Ten muž je nevinný, ale já si nemyslím, že je nevinný.

Tato promluva vypadá jako M-inkohorentní, ale není těžké si představit nějaké koherentní výklady. Např. mluvčí sděluje, že nesouhlasí s osvobozujícím rozsudkem soudu: „Ten muž je podle soudního rozsudku nevinný, ale já si nemyslím, že opravdu je nevinný.“ Promluva (5) může mít koherentní výklad dokonce i tehdy, když je mluvčím sám soudce. Vezměme například případ, v němž soudce disponuje takovými důkazy proti obžalovanému, které ho přivedou k osobnímu názoru, že je vinen. Tyto důkazy ale byly získány nelegálně, a proto je nesmí použít pro účely trestního řízení. Soudce nyní může koherentně říci: „Ten muž je podle mého rozsudku nevinný, ale já si osobně nemyslím, že opravdu je nevinný.“ Ovšem jestliže zapojíme dostatečnou míru fantazie, pak každou promluvu lze vyložit jako koherentní, dokonce včetně promluvy (1). Můžeme např. říci: „Podle předpovědi počasí prší, ale já si nemyslím, že opravdu prší.“

Woods k tomu vtipně poznamenává, že mluvčímu, který tvrdí „vraždy jsou špatné, ale já neodmítám vraždy“, bychom nesvěřili své děti, ale že jeho

14 Je těžké naryšovat zřetelnou hranici mezi morálními a pragmatickými důvody v pojmech utilitarismu. Nicméně jsou utilitaristé nuceni zabývat se podobnými úvahami. Např. Jeremy Bentham měl za to, že existují přesvědčivé utilitaristické důvody pro zavedení volebního práva pro ženy, a přesto toto právo do svého *Constitutional Code* nezařadil. Zahrnutí volebního práva pro ženy do návrhu zákona by totiž výrazně snížilo naděje na jeho přijetí. Nakonec to může být utilitaristicky správná úvaha. Bentham udělal lokálně suboptimální řešení (ústupek) v zájmu maximalizace celkového užitku. Viz Bentham, J., *Constitutional Code*. In: *The Works of Jeremy Bentham (1838–1843)*. Bowring, J. (ed.). Vol. IX, s. 209. Dostupné on-line: The Online Library of Liberty 2009; [cit. 11. 7. 2022].

15 Raz, J., *The Authority of Law* (1979). Oxford, Oxford University Press 2011, kap. 1; Schauer, F., *The Limited Domain of the Law*. *Virginia Law Review*, 90, 2004, No. 7, s. 1909–1956.

tvrzení není M-inkohorentní.¹⁶ Ovšem to jenom potvrzuje, že M-inkoheren-
ce se vytrácí, když je ve hře více hledisek. Mluvčí, který něco takového tvrdí
o vraždách, totiž zřejmě preferuje jiné hledisko, např. hledisko svého osobní-
ho zájmu, před morálním hlediskem. Např. nájemný vrah řekne: „Vraždy jsou
z morálního hlediska špatné, ale já neodmítám vraždy, když na tom něco
vydělám.“ Jeho tvrzení je morálně zavrženíhodné, ale není M-inkohorentní.¹⁷

Jestliže máme přezkoumat Woodsovu námitku proti expresivismu, po-
třebujeme omezit výklad promluvy na jediné hledisko. Když to uděláme, zdá
se, že promluvy (3)–(4) jsou inkohorentní stejným způsobem jako promluvy
(1)–(2). Mluvčí upřímně tvrdí, že potraty jsou z morálního hlediska špatné,
a přesto z *toho stejného hlediska* není proti potratům? Jestliže má postačující
důvody pro tvrzení, že potraty jsou nemorální, proč mu ty stejné důvody ne-
stačí k morálnímu odmítnutí potratů? Jaké další důvody potřebuje, aby z mo-
rálního hlediska odmítl potraty? Můžeme vznést analogickou námitku proti
promluvě (1). Mluvčí upřímně tvrdí, že z hlediska jeho osobní evidence prší,
a přesto z *toho stejného hlediska* nevěří, že prší? Jestliže má postačující důvo-
dy pro tvrzení, že prší, proč mu ty stejné důvody nestačí pro názor, že prší?¹⁸
Jaké další důvody potřebuje, aby uvěřil, že prší? Princip zůstává stejný, i když
to obrátíme. Jestliže mluvčí nemá postačující důvody opravňující názor, že
prší, pak by neměl tvrdit, že prší. A jestliže nemá postačující důvody pro
morální odmítnutí potratů, pak by neměl tvrdit, že potraty jsou nemorální.

Zamysleme se ještě nad následující větou:

(6) Potraty jsou morálně špatné, ale já toleruji potraty.

Možná, alespoň na první pohled, se zdá, že věta (6) je stejně M-inkohorentní
jako promluvy (3)–(4). Mluvčí tvrdí, že potraty jsou morálně špatné, a přes-
to potraty morálně toleruje. Tento výklad předpokládá, že postoj tolerance
je inkonzistentní s postojem odmítnutí: Toleruji X právě tehdy, když neod-
mítám X.¹⁹ Jenomže tento předpoklad je chybný. Když lépe porozumíme po-

16 Woods, J., Expressivism and Moore's Paradox. *Philosophers Imprint*, 14, 2014, No. 5, s. 5.

17 Jiná věc je, zda mluvčí má správnou představu o morální závaznosti. Srov. Joyce, R., *The Myth of Morality*. Cambridge, Cambridge University Press 2001, kap. 2.0; Copp, D., Realist-Expressivism: A Neglected Option for Moral Realism. *Social Philosophy and Policy*, 18, 2009, No. 2, s. 1–45; Joyce, R., *Essays in Moral Skepticism*. Oxford, Oxford University Press 2016, s. 17–40; Bedke, M. S., Moral Judgment Purposivism: Saving Internalism from Amoralism. *Philosophical Studies: An International Journal for Philosophy in the Analytic Tradition*, 144, 2009, No. 2, s. 189–209.

18 Cholbi, M., Moore's Paradox and Moral Motivation. *Ethical Theory and Moral Practice*, 12, 2009, No. 5, s. 495–510.

19 Už samo použití spojky „ale“ v (6) naznačuje, že mluvčí vnímá nějaké napětí oběma postoji. Nicméně, toto napětí nemusí znamenat inkonzistenci. K této věci se vracím v „Závěru“ této stati, kde připouštím, že postoj tolerance (jakožto potlačení odmítnutí) je opravdu v nějakém vztahu opozice k postoji odmítnutí.

stoji tolerance, uvědomíme si, že kombinace odmítnutí X a tolerance X je konzistentní. Vtip je v tom, že nesmíme zaměňovat toleranci s jinými postoji (schvalování, indiference). Lze diskutovat o tom, jestli promluvy (3)–(4) jsou opravdu M -inkoherní, pro účely mého textu to ale není důležité. Tvrdím jen, že promluva (6) není M -inkoherní. A to platí nezávisle na tom, zda (3)–(4) jsou M -inkoherní. Zaměřím se nyní na pojem tolerance – a pro tento účel je klíčové odlišovat promluvu (6) od vět (3)–(4). Tolerance X není inkonzistentní s odmítnutím X , takže promluva (6) není M -inkoherní. K této věci se však dostanu až v páté části své studie. Nyní se zaměřím na morální kompromis, protože ten má podobnou společenskou funkci jako morální tolerance.²⁰

3. Morální kompromis

Výše bylo řečeno, že podle expresivistů morální jazyk neslouží primárně k popisu světa, ale ke komunikaci praktických postojů. Taková komunikace lidem usnadňuje koordinaci a sdílení životních plánů, a také řešení konfliktů, což podporuje vzájemně výhodnou spolupráci. Předpokladem rozvinuté sociální koordinace je, že jednotlivci dokáží ve svém morálním myšlení brát ohled na morální názory druhých lidí.²¹ Praxe morálních kompromisů velmi dobře ilustruje koordinační funkci morálního jazyka. Hlavním účelem morálního kompromisu je vzájemně přijatelné řešení názorové neshody v nějaké morální otázce.

Vezměme, že dva lídři politických stran, Pavel a Ivana, hledají společné politické stanovisko k otázce potratů. Domnívají se, že jejich politická koalice nebude stabilní, když nezaujmou ohledně potratů jednotný politický postoj. Ti dva spolu budou diskutovat tři normativní přístupy k potratům: a) úplný zákaz (ÚZ); b) úplné dovolení (ÚD); c) omezené dovolení (OD). Pro potřeby našeho příkladu omezené dovolení znamená, že potraty jsou dovolené pouze do 12. týdne těhotenství. Východiskem diskuse je názorová neshoda. Pavel zastává ultra-konzervativní názory. Myslí si, že jediný morálně správný přístup k potratům je úplný zákaz. Jakékoli dovolení potratů považuje za morálně špatné. Nicméně, omezené dovolení hodnotí jako menší zlo než úplné

20 „Kompromis a tolerance jsou odpovědi na stejný problém: jak lidé mohou žít spolu v míru, i když nesouhlasí ve fundamentálních otázkách týkajících se toho, co je dobré a správné. Obě tyto odpovědi požadují uznání názorů druhých lidí, jakkoli bolestné toto uznání pro někoho může být.“ Viz Rostbøll, C. F., *Compromise and Toleration: Responding to Disagreement*. In: Rostbøll, C. – Scavenius, T. (eds.), *Compromise and Disagreement in Contemporary Political Theory*. New York, Routledge 2018, s. 17.

21 Gibbard, A., *Reconciling Our Aims: In Search of Bases for Ethics*. Ed. B. Stroud. Oxford, Oxford University Press 2008, s. 6.

dovolení. Ivana naopak zastává ultra-liberální názory. Domnívá se, že jediný morálně správný přístup k potratům je jejich úplné dovolení. Jakékoli omezení potratů považuje za morálně špatné. Nicméně, omezené dovolení hodnotí jako menší zlo než úplný zákaz. Jejich osobní preference lze formulovat následovně:²²

Pavel: ÚZ > OD > ÚD

Ivana: ÚD > OD > ÚZ

Pavel bude s Ivanou diskutovat, který přístup k potratům je morálně správný, resp. nejlépe morálně zdůvodněný. Tato diskuse může mít alespoň čtyři vyústění:

- a) Pavel přesvědčí Ivanu, že ÚZ je morálně správný přístup.
- b) Ivana přesvědčí Pavla, že ÚD je morálně správný přístup.
- c) Oba změní svůj morální názor. Nyní si oba myslí, že OD je morálně správný přístup.
- d) Oba si ponechají svůj morální názor, ale společně akceptují OD jako kompromis.

Vezměme, že jejich diskuse nakonec skončí morálním kompromisem, který reprezentuje stanovisko d). Přitom je důležité odlišovat d) od c). Morální kompromis předpokládá, že každá strana si ponechá svůj původní morální názor. Pavel si pořád myslí, že pouze úplný zákaz potratů je správný. Ivana si pořád myslí, že pouze úplné dovolení potratů je správné. Oba se domnívají, že ten druhý se morálně mylí. Jejich morální neshoda tedy přetrvává. Obě strany však velmi stojí o sdílenou koaliční politiku ohledně potratů, a proto každá z nich udělá ústupek. Pavel a Ivana se společně rozhodli, že akceptují omezené dovolení potratů. Tento přístup ani jeden z nich nepovažuje za morálně správný, ale pro oba je to second best. Pavel raději akceptuje OD než ÚD. Ivana raději akceptuje OD než ÚZ.²³ Nyní mohou obě strany říci:

(7) OD je morálně špatné, ale jsem pro OD.

22 May, S. C., *Compromise*. In: *The International Encyclopedia of Ethics*. Vol. III. Ed. H. LaFollette. Weinheim – Berlin, John Wiley & Sons, Ltd. 2015, s. 1.

23 Můžeme si klást otázku, jak velký ústupek musí každý udělat, aby to byl férový kompromis. Nicméně: politická dohoda může být legitimní, i když vzájemný poměr ústupků nebyl férový. Srov. Jones, P. – O'Flynn, I., *Can a Compromise Be Fair? Politics, Philosophy & Economics*, 12, 2012, No. 2, s. 115–135; Wendt, F., *In Defense of Unfair Compromises. Philosophical Studies: An International Journal for Philosophy in the Analytic Tradition*, 176, 2019, No. 11, s. 2855–2875.

Jejich tvrzení není M-inkohorentní, protože vychází z dvojího hlediska. Pavel a Ivana morálně odmítají OD, ale dali přednost pragmatickým důvodům umožňujícím akceptaci OD., Uvažme však nyní alternativní scénář, totiž že oba akceptovali OD kvůli morálnímu důvodu, konkrétně kvůli respektu vůči druhé osobě, jež zastává odlišný názor. Když morálně hodnotí OD, jejich úvaha zahrnuje jednak věcné morální důvody pro odmítnutí OD, jednak respekt k druhému jako morální důvod pro akceptaci OD. V jejich morální úvaze nakonec zvítězil respekt, takže oba morálně akceptovali OD. Zdá se tak, že ti dva změnili svůj morální postoj k OD. A to by znamenalo, že nedošlo ke kompromisu, ale ke změně morálního názoru.²⁴ To ale není přesný výklad. Jejich morální názor na OD jako takové se přece nezměnil. V tomto scénáři mohou koherentně říci: „OD je samo o sobě morálně špatné, ale po celkové morální úvaze jsem pro OD.“ To znamená, že i zde působí dvojí hledisko. Jednak morální hodnocení OD jako takového, jednak celková morální úvaha o tom, co je správné dělat.

Morální kompromisy jsou často hořká záležitost, protože vyžadují bolestivé ústupky z vlastních morálních závazků. Nicméně za určitých okolností může konfrontace názorové neshody usnadnit ochotu ke kompromisu. Vezměme, že Pavel a Ivana před diskusí chovali vysokou důvěru v pravdivost svého morálního názoru. Během diskuse ale s překvapením zjistili, že oponentův morální názor je stejně dobře zdůvodněný. Každý předložený argument narazil na rovnocenný protiargument. Tento relativní neúspěch je pro oba dobrým důvodem k tomu, aby si připomněli vlastní omylnost.²⁵ I po diskusi si Pavel sice zachoval svůj názor, že ÚZ je nejlepší morální řešení, jeho důvěra

24 Simon May tvrdí, že důvody vedoucí k přijetí morálního kompromisu jsou vždy jen pragmatické (strategické, instrumentální). Morální kompromis chápe spíše jako praktickou nutnost než jako ctnost. Mnozí autoři ale nesouhlasí a tvrdí, že důvody, jež vedou k uzavření morálního kompromisu, mohou být také principiální (morální, neinstrumentální). Srov. May, S. C., Principled Compromise and the Abortion Controversy. *Philosophy & Public Affairs*, 33, 2005, No. 4, s. 317–348; Jones, P. – O’Flynn, I., Internal Conflict, the International Community and the Promotion of Principled Compromise. *Government and Opposition*, 47, 2012, No. 3, s. 395–413; Weinstock, D., On the Possibility of Principled Moral Compromise. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 16, 2013, No. 4, s. 537–556; Wendt, F., *Compromise, Peace and Public Justification: Political Morality Beyond Justice*. London, Palgrave Macmillan 2016; Kappell, K., How Moral Disagreement May Ground Principled Moral Compromise. *Politics, Philosophy & Economics*, XX (X), 2017, No. 1, s. 1–22.

25 Srov. např. Christensen, D., Epistemology of Disagreement: The Good News. *Philosophical Review*, 116, 2007, No. 2, s. 187–218; Elga, A., Reflection and Disagreement. *Noûs*, 41, 2007, No. 3, s. 478–502; Enoch, D., Not Just a Truthometer: Taking Oneself Seriously (But Not Too Seriously) in Cases of Peer Disagreement. *Mind*, 119, 2010, No. 476, s. 953–997; Lackey, J., A Justificationalist View of Disagreement’s Epistemic Significance. In: Haddock, A. – Millar, A. – Pritchard, D. (eds.), *Social Epistemology*. Oxford, Oxford University Press 2010, s. 298–325; Kelly, T., Peer Disagreement and Higher Order Evidence. In: Feldman, R. – Warfield, T. A. (eds.), *Disagreement*. New York, Oxford University Press 2010, s. 111–174.

v pravdivost tohoto názoru ale poklesla. A v důsledku toho poklesla také motivační síla jeho morálního závazku prosazovat ÚZ.²⁶ Ivana prožila analogickou proměnu, ale ve vztahu k morálnímu závazku prosazovat ÚD. Nyní jsou jejich protichůdné morální postoje slabší, což jim usnadňuje, aby společně přijali morální kompromis.

4. Nejistota, závažnost a obviňování

Lidé mají větší nebo menší míru jistoty ohledně pravdivosti svých empirických názorů. Někdo může např. chovat vysokou důvěru v to, že zítra bude pršet, ale nízkou důvěru v to, že zítřejší déšť způsobí povodeň. A podobně lidé mají větší nebo menší míru jistoty ohledně pravdivosti svých morálních názorů. Někdo může např. chovat vysokou důvěru (mít malé pochybnosti) v názor, že vražda je nemorální, ale nízkou důvěru (mít velké pochybnosti) v názor, že potrat je nemorální. Morální názor lze stupňovat nejen podle míry jistoty, ale též podle závažnosti předmětu morálního hodnocení. Když někdo hodnotí něco jako morálně špatné, může rozlišovat, jak moc je to špatné. Můžu si např. myslet, že vražda je horší než krádež. Míra jistoty a závažnost jsou dvě nezávislé dimenze stupňování morálního názoru, které lze kombinovat. Můžu mít nízkou nebo vysokou důvěru v to, že eutanázie je hodně nemorální.²⁷

Dvojitá dimenze stupňování morálního názoru je velkou výzvou pro expresivismus. Michael Smith dovozoval, že praktické (konativní, non-kognitivní) postoje nedisponují dostatečnou strukturou na to, aby dokázala tuto dvojitou dimenzi zachytit.²⁸ Když někdo odmítá potraty, jeho praktický postoj týkající se odmítnutí může mít větší nebo menší intenzitu a potažmo větší nebo menší motivační sílu. Zdá se ale, že intenzita praktického postoje jako takového má jen jednu dimenzi. Řešením může být, že expresivismus dokáže roz-

26 „Když má někdo menší důvěru v platnost údajného morálního důvodu nebo faktoru, pak tento důvod nebo faktor by měl mít menší trakci v jeho morálním myšlení.“ Viz Kappell, K., *How Moral Disagreement May Ground Principled Moral Compromise*, c.d., s. 14. Viz také Zuolo, F. – Bistagnino, G., *Disagreement, Peerhood, and Compromise*. *Social Theory and Practice*, 44, 2018, No. 4, s. 611. Ale srov. také May, S. C., *Principled Compromise and the Abortion Controversy*, c.d., s. 339.

27 Obě dimenze, míra jistoty a závažnost, se podílejí na racionalitě morálního myšlení a jednání. Např. je racionální, když někdo preferuje morální názor A před konkurenčním morálním názorem B, protože má vyšší důvěru v pravdivost A – za předpokladu, že připisuje jejich obsahu stejnou závažnost. Také je racionální, když někdo preferuje morální názor C před konkurenčním morálním názorem D, protože připisuje obsahu C vyšší závažnost – za předpokladu, že má stejnou důvěru v jejich pravdivost. Viz Ridge, M., *Normative Certitude for Expressivists*. *Synthese*, 197, 2020, No. 8, s. 3341–3342.

28 Smith, M., *Evaluation, Uncertainty, and Motivation*. *Ethical Theory and Moral Practice*, 5, 2002, No. 3, s. 305–320.

šířit strukturu morálního názoru natolik, aby postačovala pro obě dimenze jeho intenzity.²⁹ Ostatně: expresivismus potřebuje doplnit strukturu také z jiného důvodu, což lze dobře ilustrovat na tzv. problému negace. Expresivisté se potýkají s potížemi, když mají vysvětlit, proč např. věty „lhaní je špatné“ a „lhaní není špatné“ jsou vzájemně inkonzistentní. Uvažme v této souvislosti následující dvě sady vět:

- (8) Jana si myslí, že lhaní je špatné.
- (9) Jana si **nemyslí**, že lhaní je špatné.
- (10) Jana si myslí, že lhaní **není** špatné.
- (11) Jana si myslí, že **nelhaní** je špatné.

- (12) Jana odmítá lhaní.
- (13) Jana **neodmítá** lhaní.
- (14) ???
- (15) Jana odmítá **nelhaní**.

Každá z vět v sadě (8)–(11) má svůj vlastní význam. Zejména musíme rozlišovat mezi větami (9) a (10). Pripusťme například, že Jana nemá žádný názor na špatnost lhaní. Nemyslí si, že lhaní je špatné, a zároveň si nemyslí, že lhaní není špatné. To je slučitelné s větou (9), ale není to slučitelné s větou (10). Všimněme si, že věty v sadě (8)–(11) mají tři místa pro negaci, zatímco věty v sadě (12)–(15) mají pouze dvě místa. Tento nedostatek logické struktury způsobuje, že v druhé sadě neumíme definovat odlišení, které by bylo analogické rozdílu mezi větami (9) a (10).³⁰ Jestliže věta (13) je adekvátní parafrázi věty (9), pak zde chybí adekvátní parafráze věty (10), a naopak. Mark Schroeder navrhl řešení, které spočívá v nalezení potřebné logické struktury morálního soudu. Všiml si, že odmítnutí lze chápat jako komplexní postoj. Vezměme, že odmítnout *X* znamená být pro obviňování za *X*.³¹ Takže když Jana odmítá lhaní, znamená to, že je pro obviňování za lhaní. Toto rozložení

29 Existují zajímavé pokusy odpovědět na Smithovu námitku z pozic ekumenického expresivismu. Viz Lenman, J., Non-Cognitivism and the Dimensions of Evaluative Judgement. *Brown Electronic Article Review Service*. Dostupné na: <https://www.brown.edu/Departments/Philosophy/bears/0301lenm.html> (vlozeno 15. března 2003); [cit. 11. 7. 2022]; Ridge, M., Ecumenical Expressivism: The Best of Both Worlds? In: *Oxford Studies in Metaethics*. Vol. 2. Ed. R. Shafer-Landau. Oxford, Clarendon Press 2007, s. 51–77. Srov. Bykvist, K. – Olson, J., Expressivism and Moral Certitude. *The Philosophical Quarterly*, 59, 2009, No. 235, s. 202–215.

30 Unwin, N., Quasi-Realism, Negation and the Frege-Geach Problem. *The Philosophical Quarterly*, 49, 1999, No. 196, s. 337–352; týž, Norms and Negation: A Problem for Gibbard's Logic. *The Philosophical Quarterly*, 51, 2001, No. 202, s. 60–75.

31 Obviňování [blaming] se tu chápe jako kritický postoj, tedy mentální stav, nikoli jako řečový akt kritiky. Možná existuje vhodnější překlad, ale žádný mě nyní nenapadá. Ledaže bychom i zde použili slovo „odmítnutí“.

postoje odmítnutí na dvě složky – postoj *být pro* a postoj obviňování – vytváří potřebné třetí místo pro negaci:³²

- (16) Jana je pro obviňování za lhaní.
- (17) Jana **není** pro obviňování za lhaní.
- (18) Jana je pro **neobviňování** za lhaní.
- (19) Jana je pro obviňování za **nelhaní**.

Zdá se, že postoj *být pro* lze stupňovat. Někdo může být více nebo méně pro něco. Někteří autoři se domnívají, že stupňování tohoto postoje lze využít při analýze míry důvěry v morální názor.³³ Zároveň máme k dispozici dostatek struktury k odlišení důvěry od morální závažnosti, protože míru závažnosti lze zobrazit do síly obviňování. Jestliže Jana sníží svoji důvěru v názor, že nevěra je hodně špatná, pak je méně pro silné obviňování za nevěru. A jestliže zvýší svoji důvěru v náhled, že potrat je stejně špatný jako vražda, pak je více pro stejné obviňování za potrat jako za vraždu. Nebudu zde zkoumat, jestli analýza morální nejistoty pomocí stupňování postoje *být pro* je správná.³⁴ Nebudu ani zkoumat, jestli lze v pojmech obviňování odlišit odmítnutí jako specificky morální postoj.³⁵ To jsou těžké otázky, pro které zde nemám dostatek prostoru. Budu proto předpokládat, že morální názor lze stupňovat ve dvou dimenzích. A také budu předpokládat, že morální odmítnutí je pojmově spojené s obviňováním.

A nyní již přesunu svoji pozornost k pojmu tolerance.

-
- 32 Schroeder, M., How Expressivists Can and Should Solve Their Problem with Negation. *Noûs*, 42, 2008, No. 4, s. 590.
  - 33 Sepielli, A., Normative Uncertainty for Non-Cognitivists. *Philosophical Studies: An International Journal for Philosophy in the Analytic Tradition*, 160, 2012, No. 2, s. 191–207; Staffel, J., Expressivism, Normative Uncertainty, and Arguments for Probabilism. In: *Oxford Studies in Epistemology*. Vol. 6. Eds. Gendler, S. T. – Hawthorne, J. Oxford, Oxford University Press 2019, s. 161–189. Bob Beddor nabízí podobný přístup. Při analýze důvěry nepoužívá postoj *být pro*, ale postoj plánování. Viz Beddor, B., Fallibility for Expressivists. *Australian Journal of Philosophy*, 98, 2020, No. 4, s. 763–777.
  - 34 Srov. Bykvist, K. – Olson, J., Against the Being for Account of Normative Certitude. *Journal of Ethics and Social Philosophy*, 6, 2012, No. 2, s. 1–8.
  - 35 „Jednáni osoby je morálně špatné právě tehdy, když je pro ni racionální, aby za to cítila pocit viny, a pro ostatní, aby se na ni za to hněvali.“ Viz Gibbard, A., *Wise Choices, Apt Feelings. A Theory of Normative Judgment*, c.d., s. 42. Srov. D’Arms, J. – Jacobson, D., Expressivism, Morality, and the Emotions. *Ethics*, 104, 1994, No. 4, s. 739–763; Blackburn, S., *Ruling Passions: A Theory of Practical Reasoning*, c.d., s. 8–14; s. 51; Kauppinen, A., What Makes a Sentiment Moral? In: *Oxford Studies in Metaethics*. Vol. 5. Ed. R. Shafer-Landau. Oxford, Oxford University Press 2017, s. 225–256; Miller, A., *An Introduction to Contemporary Metaethics*. Oxford, Wiley 2013, s. 88–102; s. 163–172; s. 195–196; Köhler, S., Do Expressivists Have an Attitude Problem? *Ethics*, 123, 2013, No. 3, s. 479–507; Björnsson, G. – McPherson, T., Moral Attitudes for Non-Cognitivists: Solving the Specification Problem. *Mind*, 123, 2014, No. 489, s. 1–38.

5. Tolerance jako potlačené odmítnutí

Vyděme z předpokladu, že hlavní funkcí morálních norem je podporovat mírové soužití, společenskou koordinaci a efektivní spolupráci. Sdílení dispozice k obviňování má pak praktický význam, protože negativní reakce na odmítání této funkce identifikují škodlivá jednání a přitom odrazují od budoucích jednání stejného druhu.³⁶ Morální regulace je však komplikovanější problém, protože i moralizování může narušovat společenské soužití. Neomezený moralistický entuziasmus ve společnosti provokuje negativní vášně, což nakonec může nadělat více škody než užítku.³⁷ Tento kontraproduktivní efekt hrozí nejvíce ve společnosti, která je morálně polarizovaná, protože komunikace zde zahrnuje neústupné názorové neshody na tom, co je nemorální. Např. zastánci *pro life* postoje sdílejí zkušenost, že vyhrcoaná morální kritika potratů vyvolává podrážděnou reakci ze strany zastánců *pro choice* postoje. Úspěšné společenské soužití vyžaduje nejen schopnost veřejně vyjadřovat své kritické postoje, ale též schopnost tyto své projevy potlačovat, když je to vzhledem k okolnostem vhodné. Lidé potřebují hledat správnou rovnováhu mezi striktním a benevolentním přístupem k jednání, které je hodnocené jako nemorální. Jestliže si někdo myslí, že nějaké jednání je špatné, má ještě na výběr, zda toto nežádoucí jednání bude, nebo nebude tolerovat.³⁸ Představme si například, že ředitel podniku považuje pozdní příchody do práce za nežádoucí jednání. Nicméně se zatátými zuby toleruje pozdní příchody, aby si zachoval dobré vztahy se zaměstnanci.³⁹ To znamená, že nepotlačuje praxi pozdních příchodů, ale spíše svůj negativní postoj k pozdním příchodům.

Postoj tolerance musíme pečlivě odlišovat jednak od postoje schválení, jednak od postoje indiference. „Ačkoli jsou tyto dva postoje často zaměňovány s tolerancí, ve skutečnosti jsou s ní neslučitelné.“⁴⁰ Schvalovat *X* znamená hodnotit *X* pozitivně. Schválení *X* je neslučitelné s odmítnutím *X*. Indiference je neutrální postoj. Být indiferentní k *X* znamená nehodnotit *X* pozitivně &

36 Björnsson, G. – McPherson, T., *Moral Attitudes for Non-Cognitivists: Solving the Specification Problem*, c.d., s. 17.

37 Slovo „moralismus“ má zřetelně negativní konotace. Obvykle chápeme moralismus jako vyjadřování kritických morálních soudů, které není citlivé k relevantním kontextům. Viz např. Taylor, C., *Moralism: A Study of a Vice*. Durham, Acumen 2012.

38 Horton, J., *Toleration as a Virtue*. In: Heyd, D. (ed.), *Toleration: An Elusive Virtue*. Princeton, NJ, Princeton University Press 1996, s. 37.

39 Andrew J. Cohen rozlišuje mezi tolerancí a tolerováním. Toleranci chápe jako postoj (nebo ctnost). Tolerování chápe jako zdržení se zasahování do nežádoucího jednání druhé osoby. Viz Cohen, A. J., *Toleration and Freedom from Harm. Liberalism Reconciled*. New York, Routledge 2018, s. 24.

40 Forst, R., *Toleration In Conflict. Past and Present*. Cambridge, Cambridge University Press 2013, s. 18.

nehodnotit X negativně. Indiference k X je také neslučitelná s odmítnutím X . Jenomže tolerance X předpokládá odmítnutí X .⁴¹ „Můžeme tolerovat jenom to, co odmítáme nebo co nám vadí. Jestliže něco hodnotíme pozitivně nebo neutrálně, pak to vylučuje naši toleranci.“⁴² Tolerance je postoj druhého řádu.⁴³ Tolerovat X znamená potlačovat své odmítnutí X .⁴⁴ Můžeme to přirovnat ke kuřákovi, který se snaží omezit své kouření, protože škodí jeho zdraví. Vnitřně bojuje se svou kuřáckou závislostí. Jednak má touhu prvního řádu kouřit, jednak má touhu druhého řádu, aby nepodléhal své touze kouřit.⁴⁵ Jestli si nakonec zakouří, závisí na tom, zda jeho touha druhého řádu bude dost silná, aby potlačila jeho touhu prvního řádu. Čím silnější je jeho touha po cigaretě, tím těžší je jí odolat.

Tolerance jakožto potlačení odmítnutí neznamená, že aktér obsahově mění (koriguje) svůj postoj odmítnutí. Tolerance nemění postoj odmítnutí na něco jiného, např. na postoj indiference. Spíše jde o to, že potlačuje jeho motivační sílu. Jak bylo výše řečeno, morální odmítnutí je praktický postoj. Např. morální odmítnutí potratů působí jako motivační páka posilující vnější projevy proti potratům, typicky morální kritiku potratů. Člověk, který toleruje potraty, se nezbavil svého negativního postoje k potratům. Pořád si myslí, že potraty jsou nemorální, resp. pořád je morálně odmítá. Dokázal ale ztlumit motivační sílu svého negativního postoje, což se behaviorálně manifestuje např. v tom, že již nebude veřejně kritizovat potraty.⁴⁶ Když však pře-

- 41 Peter Balint uznává, že standardní pojetí tolerance předpokládá negativní postoj, ale zároveň upozorňuje, že můžeme uvažovat toleranci i v širším smyslu. V takovém případě znamená jen to, že lidé nezasahují do životů ostatních, i když by mohli. Slovo „tolerance“ používáme v tomto širším smyslu např. tehdy, když říkáme, že univerzitní prostředí je velmi tolerantní. Viz Balint, P., *Respecting Toleration: Traditional Liberalism and Contemporary Diversity*. Oxford, Oxford University Press 2017, s. 5.
- 42 Jones, P. N., *Toleration and Recognition: What Should We Teach?* In: Sardoč, M. (ed.), *Toleration, Respect and Recognition in Education*. Hoboken, NJ, Wiley-Blackwell 2010, s. 34.
- 43 Nezabýváme se tu otázkou, zda postoje druhého řádu poskytují řešení tzv. Fregeho-Geachova problému. Simon Blackburn se o to pokusil, ale jeho návrh nefunguje. Srov. Blackburn, S., *Attitudes and Contents*. *Ethics*, 98, 1988, No. 3, s. 501–517; Roojen, M. van, *Expressivism and Irrationality*. *The Philosophical Review*, 105, 1996, No. 3, s. 311–335.
- 44 V principu nevylučuji, že by tolerance mohla být i postojem vyššího než druhého řádu. Např. někdo negativně hodnotí svůj vlastní postoj tolerance, protože si myslí, že určité zlo by nemělo být tolerováno. Nicméně tento svůj negativní postoj k vlastní toleranci v sobě potlačuje, takže nakonec toleruje svoji špatnou toleranci. Tato konstrukce je ale hodně vyumělkovaná.
- 45 Frankfurt, H. G., *Freedom of the Will and the Concept of a Person* (1971). In: Watson, G. (ed.), *Free Will*. Oxford, Oxford University Press 1982, s. 81–95.
- 46 Jestliže chápeme praktické postoje jako motivační páky k nějakému jednání, pak není snadné rozlišit mezi potlačováním motivační síly postoje jako takového a potlačováním jeho vnější manifestace v daném jednání. A pokud to dokážeme, spojoval bych toleranci spíše s oním prvním vymezením. Uvažme například, že někdo potlačuje své nenávistné projevy vůči prostitutkám jen proto, že se bojí jejich pasáků. Kdykoli vidí prostitutku, zmocní se ho vztek, celý se klepe, ale své nadávky říká jen potichu, aby ho nikdo neslyšel. Nepotlačuje svůj negativní postoj, ale pouze jeho vnější projev. Řekli bychom, že je tolerantní k prostituci? Myslím, že ne.

stane tolerovat potraty, znamená to, že ponechá svému negativnímu postoji volný průchod. Jako by svůj morální postoj odbrzdil.

Vraťme se k tzv. problému negace. Expresivisté musí vysvětlit fakt, že morální věty a jejich negace vyjadřují inkonzistentní postoje. Znovu uvažme dvojici vět „lhaní je špatné“ a „lhaní není špatné“. Vyše jsme si velmi stručně představili Schroederovo řešení. Někteří autoři (včetně Schroedera) zvažují také alternativní přístup, totiž že tyto věty vyjadřují dva odlišné, ba vzájemně protichůdné postoje ke stejnému jednání. Podle tohoto přístupu, věta „lhaní je špatné“ vyjadřuje *odmítnutí* lhaní, zatímco věta „lhaní není špatné“ vyjadřuje *toleranci* lhaní. Tento přístup je problematický už proto, že nevyplývá, ale jen předpokládá, že postoj odmítnutí je inkonzistentní s postojem tolerance.⁴⁷ Ale to není všechno. Uvažme tyto tři věty:

- (20) Lhaní je špatné, ale já lhaní toleruji.
- (21) Lhaní není špatné, ale já lhaní toleruji.
- (22) Tvé jednání *X* nebylo špatné, ale já ti odpouštím *X*.

Kdyby postoj odmítnutí byl inkonzistentní s postojem tolerance, pak by věta (20) byla instancí Moorova paradoxu.⁴⁸ Zdá se ale, že tato věta není M-inkoherentní. Mluví vyjadřuje jednak odmítnutí lhaní (postoj prvního řádu), jednak potlačení svého odmítnutí (postoj druhého řádu). To je smysluplná kombinace postojů. Když někdo toleruje nějaké jednání, toleruje jeho špatnost. Jestliže si nemyslí, že lhaní je špatné, pak nemá ohledně lhaní co tolerovat. Z tohoto hlediska je tolerance podobná odpuštění. Všimněme si, že věta (21) je podobně nesmyslná jako věta (22). Promluva „odpouštím ti“ může rozhněvat adresáta, který si nemyslí, že udělal něco špatného. Nejspíš namítne: „Nemáš mi co odpouštět!“ Jako příklad můžeme v této souvislosti třeba uvést, že Honza je homosexuál. Kolega mu benevolentně sdělí, že toleruje jeho homosexualitu. Honza z toho asi nebude nadšený. Možná se zeptá: „Co je špatného na homosexualitě?“ Nebo jen zareaguje: „Není co tolerovat.“

47 Unwin, N., Quasi-Realism, Negation and the Frege-Geach Problem, c.d., s. 342; Schroeder, M., *Being for: Evaluating the Semantic Program of Expressivism*. Oxford, Oxford University Press 2008, s. 47–48. Srov. Horgan, T. – Timmons, M., Expressivism and Contrary-Forming Negation. *Philosophical Issues*, 19, 2009, No. 1, s. 92–112; Baker, D. – Woods, J., How Expressivists Can and Should Explain Inconsistency. *Ethics*, 125, 2015, No. 2, s. 391–424; Shiller, D., A Primitive Solution to the Negation Problem? *Ethical Theory and Moral Practice*, 19, 2016, No. 3, s. 725–740; Faraci, D., On Leaving Room for Doubt Using Frege–Geach to Illuminate Expressivism’s Problem with Objectivity. In: *Oxford Studies in Metaethics*. Vol. 12. Ed. R. Shafer-Landau. Oxford, Oxford University Press 2017, s. 244–264.

48 Věta (20) není jednoznačná. Může znamenat, že vždy toleruji lhaní, nebo že někdy toleruji lhaní, nebo že obvykle toleruji lhaní. Nicméně to není důležité, pokud se zajímáme pouze o logický vztah mezi postoji tolerance a odmítnutí vůči stejnému *X*.

Honza netouží primárně po toleranci. Chce, aby jeho sexuální orientace byla uznána jako rovnocenná alternativa k heterosexuality. Preferuje indiferenci před tolerancí. Tolerance je sice lepší než netolerance, ale je to pouze druhá nejlepší alternativa.⁴⁹

Výše bylo řečeno, že postoj odmítnutí lze stupňovat ve dvou dimenzích. Jednak na základě míry jistoty: když někdo chová pochybnosti o pravdivosti svého názoru, že *X* je nemorální, oslabuje to jeho negativní postoj k *X*. A také na základě míry morální závažnosti: jestliže někdo hodnotí *X* jako velké zlo, pak má k *X* silný negativní postoj. Tolerance je potlačení odmítnutí, takže i toleranci lze stupňovat. Čím silnější je negativní postoj, tím silnější musí být tolerance, má-li být potlačený. Jestliže někdo hodnotí *X* jako málo špatné, pak má k *X* jen slabý negativní postoj, a proto nepotřebuje vysokou míru tolerance k jeho potlačení.⁵⁰ A jestliže má někdo pochybnosti, zda *X* je opravdu špatné, pak má také pochybnosti, zda je co tolerovat ohledně *X*. Je matoucí, když někdo řekne: „Nevím, zda je *X* špatné, a proto toleruji *X*.“ Spíše by měl říci: „Nevím, zda je *X* špatné, a proto nevím, zda je co tolerovat ohledně *X*.“⁵¹ Morální skepse neposiluje, ale naopak oslabuje potřebu morální tolerance.

Uvedme například, že Katka si myslí, že potraty jsou hodně špatné. Dokonce věří, že potraty jsou stejně špatné jako vražda. O svém morálním názoru Katka navíc vůbec nepochybuje. Je hluboce přesvědčená, že je pravdivý. Takže zastává velmi silný negativní postoj k potratům. Katka má neomezené možnosti veřejně vyjadřovat své odmítnutí potratů. Nicméně se snaží svůj negativní postoj ovládnout. Tato sebekontrola vyžaduje velké psychické úsilí, ale ona to zvládá výborně. Potlačuje svůj negativní postoj k potratům do takové míry, že nemá vliv na její chování. Katka se navenek chová podobně, jako by měla k potratům indiferentní postoj. Nekritizuje existenci potratů, neobviňuje nikoho za to, že podstoupil potrat, neodrazuje nikoho od potratu, nepodporuje zákaz potratů apod. Katka potlačila svůj velmi silný negativní postoj k potratům, takže prokázala vysokou míru tolerance k potratům.

Jinou otázkou je, jak by Katka zdůvodnila svoji toleranci. Je hluboce přesvědčená, že potraty jsou stejně špatné jako vražda, a proto potřebuje velmi silné důvody k obhajobě své tolerance. Jestliže jí k toleranci vedou morální důvody, např. respekt k osobám s odlišným názorem, může koherentně říci: „Potraty jsou samy o sobě nemorální, ale po celkové morální úvaze je toleruji.“ Katka bere vážně osoby s *pro choice* postojem. Když vyslechne jejich názor, důkladně jej promyslí a bude proti němu vznášet jen korektní námit-

49 Jones, P. N., *Toleration and Recognition: What Should We Teach?*, c.d., s. 35. Viz také Parekh, B., *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*. 2nd ed. London, Palgrave Macmillan 2006, s. 1.

50 Halberstam, J., *The Paradox of Tolerance*. *Philosophical Forum*, 14, 1982, No. 2, s. 191.

51 Srov. Cohen, A. J., *Toleration*. Weinheim – Berlin, John Wiley & Sons 2014, s. 166.

ky.⁵² Ale není samozřejmé, že respekt k osobám s odlišným názorem je postačujícím důvodem k toleranci jednání, které je (podle předpokladu) stejně špatné jako vražda. Neplatí obecný princip, že čím více tolerance, tím lépe. Správná tolerance je záležitostí správné míry.⁵³ Přehnaná tolerance může být stejně špatná jako tolerance nedostatečná.⁵⁴ Některá jednání jsou tak špatná, že nesmí být tolerována. Tolerance vraždění, mučení, zotročování nebo znásilňování určitě není ctnost.⁵⁵ Nacistický režim využíval nejen skutečnosti, že mnozí Němci schvalovali antisemitismus, ale také skutečnosti, že mnozí další Němci antisemitismus tolerovali. Jeden se mylně domnívá, že *X* je správné, a proto v dobré víře schvaluje *X*. Druhý ví, že *X* je špatné, ale toleruje *X*. Nelze obecně říci, co je horší. Záleží na okolnostech.

6. Dva paradoxy tolerance

Jestliže chápeme toleranci jako potlačené odmítnutí, setkáváme se s příklady, které mohou být vnímané jako neintuitivní. Nejprve zvážíme tzv. paradox tolerantního rasisty. Vezměme, že Josef je přesvědčený, že určitá rasa je podřadná. Jeho negativní postoj k této rase je silný, zároveň disponuje reálnou mocí diskriminovat její příslušníky. Josef nicméně záměrně potlačuje svůj negativní postoj, takže se nakonec zdržuje jakékoli diskriminační aktivity. Nyní lze namítnout: „... pokud osoba zůstává zdrženlivá vůči objektu svého odmítnutí, může být tím tolerantnější, čím je silnější její odmítnutí. Jestliže tedy bezvýhradně přijímáme standardní koncepci tolerance, pak čím rasističtější postoje osoba zastává, tím více se zdá být ctnostná.“⁵⁶ Tato námitka je správná, protože toleranci, již rasisté vykazují vůči těm, které považují za méněcenné, bychom neměli označovat jako ctnost. Tím se ovšem jenom potvrzuje, že ne každá tolerance je ctnost. Josef prokázal určitou toleranci, protože efektivně potlačil svůj rasistický postoj. Jeho tolerance však není ideál, ale jen second best. Lepší by bylo, kdyby Josef svůj rasismus zcela

52 May, S. C., *Principled Compromise and the Abortion Controversy*, c.d., s. 342. Srov. Weinstock, D., *On the Possibility of Principled Moral Compromise. Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 16, 2013, No. 4, s. 540.

53 „Tolerance vyžaduje ošidné vážení mezi negativními a pozitivními důvody a také předpokládá ochotu ukončit toleranci, když tolerované názory a praktiky jsou hodnoceny tak negativně, že pozitivní důvody již nepostačují.“ Viz Forst, R., *Tolerance In Conflict*, c.d., s. 23.

54 Avramenko, R. – Promisel, M., *When Toleration Becomes a Vice: Naming Aristotle's Third Unnamed Virtue. The American Journal of Political Science*, 62, 2018, No. 4, s. 849–860.

55 Svůj respekt ke zločinci neprojevujeme tolerováním jeho zločinů, ale garantováním férového procesu v trestním řízení.

56 Bessone, M., *Will the Real Tolerant Racist Please Stand Up? Journal of Applied Philosophy*, 30, 2013, No. 3, s. 209.

opustil. Jinými slovy, lepší by bylo, kdyby toleranci vůči jiné rase nepotřeboval uplatňovat.

Můžeme pochybovat, zda je Josefova rasistická tolerance koherentní. To záleží na tom, jaké důvody Josefa k jeho toleranci vedou. Jestliže toleruje členy zavrhané rasy, protože je respektuje, pak jeho rasistická tolerance není koherentní, protože respekt (v relevantním smyslu toho slova) není slučitelný s rasismem.⁵⁷ Ale to není všechno. Rasistická tolerance je možná inkohorentní již proto, že rasová příslušnost nemůže být předmětem tolerance. Jestliže toleranci chápeme jako potlačení odmítnutí, pak lze smysluplně tolerovat pouze to, co je způsobilým předmětem obviňování.⁵⁸ Nikdo si ale nezaslouží obviňování za něco, co nemohl ovlivnit.⁵⁹ Jednotlivec nemůže ovlivnit svoji rasovou příslušnost, a proto rasová příslušnost není způsobilým předmětem obviňování. A jestliže rasová příslušnost není způsobilým předmětem obviňování, pak není ani způsobilým předmětem tolerance. Tolerance faktu, že někdo je Afroameričan, je stejně nesmyslná jako tolerance faktu, že sníh je bílý.⁶⁰

Výše jsme mluvili o toleranci k pozdním příchodům. Je ovšem vhodné odlišovat toleranci od omluvení. Představme si, že Jiří přišel pozdě do práce, protože byl obětí dopravní nehody, kterou nezavinil. Ředitel by měl jeho zpoždění omluvit, protože Jiří za něj nemůže.⁶¹ Jiří neudělal žádnou chybu, takže ředitel nemá důvod k jeho obviňování. A když není za co obviňovat, není ani co tolerovat. Omluvení je založené na porozumění, že obviňování, vzhledem k okolnostem, není férová reakce.⁶² Výše jsme uváděli příklad Katky, která zastává negativní postoj k potratům, ale přitom je toleruje. V obdo-

57 Carter, I., Are Toleration and Respect Compatible? *Journal of Applied Philosophy*, 30, 2013, No. 3, s. 195–208.

58 „Je-li morální odmítnutí prvkem tolerance, implikuje názor, že někdo druhý je odpovědný za jednání nebo vlastnost, které jsou odmítané, ale tolerované.“ Viz Bessone, M., Will the Real Tolerant Racist Please Stand Up?, c.d., s. 213.

59 Ale srov. Sher, G., *In Praise of Blame*. Oxford, Oxford University Press 2006, kap. 4.

60 Bellamy, R., Toleration, Liberalism and Democracy: A Comment on Leader and Garzón Valdés. *Ratio Juris*, 10, 1997, No. 2, s. 177.

61 Anglo-americké trestní právo rozlišuje ospravedlnění [*justification*] a omluvení [*excuse*] jako dva druhy obhajoby. Ospravedlnění: „Neudělal jsem nic špatného.“ Omluvení: „I když jsem to udělal, nemůžu za to.“ Viz Westen, P., An Attitudinal Theory of Excuse. *Law and Philosophy*, 25, 2006, No. 3, s. 373. V české teorii práva je termínu „excuse“ významově nejbližší termín „vyvinění“, resp. „exkulpace“.

62 Omluva se obvykle týká konkrétního činu. Některé osoby (děti, duševně nemocné) obecně vylučujeme z morální a trestní odpovědnosti, protože nad sebou nemají plnou kontrolu. Nicméně princip je stejný: Nemají své jednání plně pod kontrolou, a proto není fér je obviňovat. Viz Strawson, P., Freedom and Resentment. In: *Proceedings of the British Academy*. Vol. 48. Ed. W. Gary. Oxford, Oxford University Press 1962, s. 1–25; Wallace, R. J., *Responsibility and the Moral Sentiments*. Cambridge, Harvard University Press 1998, kap. 5; Tadros, V., *Criminal Responsibility*. Oxford, Oxford University Press 2007, kap. 5, 11.

bě příkladu Jiřího pozdního příchodu Katka řekne: „Neobviňuji tu holku, že šla na potrat, vždyť k tomu byla donucena.“ V takovém případě je její reakce spíše omluvení než tolerance.

Nyní se zamyslíme nad paradoxem tolerantního liberála. Srovnáme dvě osoby, Milana a Terezu. Milan je konzervativní katolík, ale je velmi tolerantní. Např. věří, že homosexualita je nemorální, ale toleruje ji.⁶³ Tereza je liberálka. Jako nemorální hodnotí jen takové jednání, které způsobuje újmu ostatním. Myslí si, že homosexualita nikomu neškodí, a proto není nemorální. Takže není co tolerovat. Podobně by dopadlo srovnání jejich postojů k pornografii, prostituci, mimomanželskému sexu, rouhání, užívání drog, potratům, sebevraždám, eutanázii, používání kondomů apod. Milan hodnotí všechna zmíněná jednání negativně, ale přitom je toleruje. Tereza si myslí, že tato jednání nejsou nemorální, takže nemá co tolerovat. Tereza se shoduje s Milanem v názoru, že hodně škodlivá jednání, např. vraždění, mučení, znásilňování, podvody a krádeže, se nesmí tolerovat. Toto srovnání ukazuje, že větší prostor pro uplatnění tolerance poskytuje Milanova konzervativní morálka než morálka liberální, kterou zastává Tereza.⁶⁴ Milan identifikuje větší množinu nemorálních jednání, takže má více příležitostí volby mezi tolerancí a netolerancí,⁶⁵ zatímco Tereza má pro uplatnění tolerance relativně úzký prostor.⁶⁶ To je zajímavé, protože tolerance se obvykle prezentuje jako liberální ctnost.⁶⁷

63 Termín „homosexualita“ v tomto kontextu označuje homosexuální praxi, nikoli homosexuální orientaci jako takovou, protože předmětem morálního hodnocení bývá spíše to první než ono druhé.

64 Samozřejmě nevylučuji, že existují jednání, která konzervativce hodnotí neutrálně, ale liberál je hodnotí jako nemorální. „Liberálové někdy říkají, že náboženští konzervativci jsou tak sexuálně pruderní, že cokoli jiného než sex v misionářské pozici v rámci manželství je hřích. Ale konzervativci se mohou stejně dobře posmívat posedlostí liberálů ohledně vyvážené snídane – v níž musí vyvážit morální starost o vajíčka z volného odchovu, fair-trade kávu, přirozenost a rozmanité toxiny, z nichž některé (jako geneticky modifikovaná kukuřice a sójové boby) jsou více duchovní než biologickou hrozbou.“ Viz Haidt, J., *The Righteous Mind: Why Good People Are Divided by Politics and Religion*. New York, Pantheon Books 2012, s. 13.

65 Horton, J., Three (Apparent) Paradoxes of Toleration. *Synthesis Philosophica*, 17, 1994, No. 1, s. 17.

66 Scheffler, S., *Equality and Tradition*. Oxford, Oxford University Press 2010, s. 316–317.

67 Srov. Berkowitz, P., *Virtue and the Making of Modern Liberalism*. Princeton, NJ, Princeton University Press 1999; Heyd, D., Is Toleration A Political Virtue? In: Williams, M. S. – Waldron, J. (eds.), *Toleration and Its Limits*. New York, New York University Press 2008, s. 171–194; Şahin, B., *Toleration: The Liberal Virtue*. Lanham, MD, Lexington Books 2010; Newey, G., *Toleration in Political Conflict*. Cambridge, Cambridge University Press 2013; Forst, R., *Toleration in Conflict*, c.d.; Bowlin, J. R., *Tolerance among the Virtues*. Princeton, Princeton University Press 2016; Budziszewski, J., *True Tolerance: Liberalism and the Necessity of Judgment*. New York, Routledge 2017; Cohen, A. J., *Toleration and Freedom from Harm. Liberalism Reconciled*, c.d.

V této souvislosti uvažme následující větu:

(23) Liberálové tolerují jen takové jednání, které jim nevadí.

Tuto větu lze chápat jako pokus o vtip, který za účelem pobavení využívá pojmového vztahu tolerance a odmítnutí.⁶⁸ Všichni chápeme, že jestliže někomu nějaké jednání nevadí, pak nemá co tolerovat. A přesto si lidé běžně pletou toleranci s indiferencí. Ovšem tento pojmový omyl je pochopitelný. Tolerance se navenek projevuje podobně jako indiference. Jestliže mám negativní postoj k X , ale svůj postoj efektivně potlačuji, pak se navenek chovám podobně, jako bych byl indiferentní k X .⁶⁹

S nadsázkou lze říci, že hlavní behaviorální rozdíl mezi tolerancí a indiferencí je skřípání zubů. Tolerance vyžaduje úsilí, které je třeba vynakládat na sebekontrolu. Nejde jen o to, že osoba je morálně tolerantní, když z vlastní vůle odolává svému pokušení k moralizování druhých. Morální tolerance vyžaduje sebezapření, které může nahlodávat vlastní morální integritu.⁷⁰ Lehkovážné zaměňování postojů tolerance a indiference není férové, protože nedoceňuje, jak náročným počinem může tolerance být. Toto zaměňování je špatné i proto, že zakrývá skutečný rozsah názorových neshod ve společnosti. Účelem pojmové analýzy není předepisovat, jak mají lidé používat nějaké slovo, např. slovo „tolerance“. Účelem je zaměřit pozornost na rozdíl mezi tím, co je odlišné, a tím, co je důležité rozlišovat.

7. Závěr

Přínejmenším na první pohled věty typu „ X je špatné, ale toleruji X “ vypadají jako instance tzv. Moorova paradoxu. Tento dojem je založený na intuici, že postoj tolerance je inkonzistentní s postojem odmítnutí. Jenomže intuice někdy selhávají. Tolerance X není v logickém rozporu s odmítnutím X . Navíc, tolerance X předpokládá odmítnutí X . Když toleruji X , toleruji špatnost X .⁷¹ Přestože je zmíněná intuice chybná, obsahuje v sobě i kus pravdy. Tolerance je postoj druhého řádu. Tolerovat X znamená potlačovat své odmítnutí X .

68 Větu (23) lze také chápat jako vážně míněnou kritiku. Tvrdí se v ní, že pokud liberálům nějaké jednání vadí, pak jej netolerují. Takové tvrzení je v lepším případě nadsázka, v horším případě je to prostě nepravda.

69 To je ovšem trochu zjednodušené. Tolerance je záležitostí míry. Svůj negativní postoj mohou potlačovat více nebo méně. Když částečně potlačím svůj silný negativní postoj, budu se chovat podobně, jako bych měl slabý negativní postoj.

70 Scheffler, S., *Equality and Tradition*, c.d., s. 328.

71 Uvažujeme zde v morálním kontextu. Když morálně toleruji X , toleruji morální špatnost X . Ovšem lze uvažovat i jiné druhy špatnosti a potažmo i jiné druhy tolerance. Např. „módní policie“ může esteticky tolerovat nevkusné oblečení.

Takže postoj tolerance je opravdu v nějakém vztahu opozice vůči postoji odmítnutí. Není to ovšem opozice ve smyslu inkonzistence. Když jsme tolerantní, uplatňujeme svoji schopnost sebekontroly a zdrženlivosti. Netvrdím, že identifikuji jediný správný význam slova „tolerance“. Možná má i další významy. Důležitější v mém pojetí je, že potlačování negativního postoje je reálný fenomén morálního myšlení. Tento fenomén existuje, je frekventovaný, a proto by měl být nějak reprezentovaný v sémantice morálního jazyka.